

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

МЕЛЕЩЕНКО АЛЛА АНАТОЛІВНА

УДК 37(091) (477.42) «18/1930»

**ЄВРЕЙСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО У СТРУКТУРІ ОСВІТИ ВОЛИНИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Житомир – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

Єршова Людмила Михайлівна,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, доцент кафедри соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор

Вихрущ Анатолій Володимирович,

Тернопільський національний економічний університет, завідувач кафедри психологічних та педагогічних дисциплін;

кандидат педагогічних наук

Овчаренко Олена Вадимівна,

Міжнародний гуманітарно-педагогічний інститут «Бейт-Хана» (м. Дніпропетровськ), викладач-методист кафедри педагогіки та психології.

Захист дисертації відбудеться 22 квітня 2015 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 14.053.01 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, 2-поверх, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка (10008. м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40).

Автореферат розісланий 20 березня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. Л. Яценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. На сучасному етапі розбудови України як багатонаціональної й полікультурної держави спостерігається посилення інтересу суспільства та історико-педагогічної науки до вивчення особливостей становлення та розвитку національної освіти й виховання в різних поліетнічних регіонах України. Про це свідчить низка чинних нормативно-правових актів, пов'язаних із питаннями історії національної освіти (Конституція України (1996 р.), закони України «Про освіту» (2001 р.), «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1997 р.) та ін.). Ці документи не лише гарантують національним меншинам право на користування рідною мовою та її вивчення, але й дослідження, збереження й розвиток етнокультурних, освітніх і виховних традицій усіх українських регіонів.

З огляду на це особливого значення набуває історичний досвід функціонування єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XX століття як одного з найбільш яскравих історико-педагогічних феноменів досліджуваного періоду.

Необхідність вивчення єврейського шкільництва наприкінці XVIII – початку XX століття зумовлена низкою суперечностей між: існуванням широкого діапазону регіональних історико-педагогічних досліджень, присвячених становленню й розвитку національного шкільництва, та відсутністю цілісної науково обґрунтованої концепції розвитку єврейського шкільництва на Волині; визнанням на теоретичному рівні важливості створення необхідних умов для попередження асиміляції національних меншин України та недосконалістю формування національного компонента в практиці виховання сучасної єврейської молоді; наявністю багатого досвіду функціонування національного єврейського шкільництва на Волині та відсутністю науково обґрунтованих праць, які б сприяли використанню історичного досвіду функціонування єврейської освіти в поліетнічних регіонах України.

Перші систематизовані дослідження з проблем розвитку національної освіти у Волинській губернії починають з'являтися з другої половини XIX століття. У працях М. Барсова, І. Малишевського та М. Петрова, Н. Мукалова, Я. Савченка, М. Теодоровича та деяких інших висвітлено окремі

аспекти розвитку національного шкільництва краю, здебільшого німецького та чеського.

Проблеми становлення та розвитку єврейської освіти в Україні порушено в наукових розвідках сучасних дослідників (Н. Кротік, О. Овчаренко, В. Орлянського, А. Наймана, та Я. Хонігсмана та ін.).

Упродовж останніх десятиріч значно зріс інтерес науковців до вивчення проблем регіональної освіти й виховання. До історико-педагогічних досліджень, які певною мірою висвітлювали процес розвитку національного, зокрема єврейського шкільництва на Волині, варто віднести праці: Ю. Агапова, Н. Бовсунівської, О. Борейка, С. Бричок, Т. Джаман, С. Коляденко, О. Костюк, І. Можарівської, В. Омельчука, В. Павленко та ін. Проблему становлення й розвитку національного шкільництва порушено також в історичних дослідженнях О. Буравського, М. Костюк, В. Надольської, Н. Рудницької, О. Суліменка, Г. Шпиталенко та ін.

Проте в історико-педагогічній теорії практично відсутні роботи, які б комплексно досліджували процес становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття. Актуальність і необхідність подолання суперечностей сучасної єврейської освіти в Україні, з одного боку, та недостатня дослідженість процесу становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття – з іншого, зумовили вибір теми дослідження: **«Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 30.09.2005 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології Академії педагогічних наук України (протокол № 1 від 31.01.2006 р.).

Мета дослідження – здійснити комплексний історико-педагогічний аналіз функціонування єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Відповідно до мети дослідження визначено такі його **завдання**:

1. Виявити історичні, етнонаціональні, соціально-економічні й політичні чинники, етапи та тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині.

2. З'ясувати особливості впливу державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення єврейського шкільництва.

3. Охарактеризувати типи єврейських початкових навчальних закладів та визначити їх місце в мережі освітніх закладів регіону.

4. Проаналізувати особливості професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських початкових шкіл, визначити їх роль у становленні та розвитку освіти й культури Волині.

5. Здійснити аналіз організації навчально-виховного процесу в єврейських освітніх закладах у досліджуваній період.

Об'єкт дослідження – єврейське шкільництво в системі освіти Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Предмет дослідження – навчально-виховний процес у єврейських освітніх закладах Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження. *Нижня межа* дослідження (1793 р.) визначається маніфестом «Про приєднання земель до Росії за другим поділом Польщі», який уперше офіційно визнавав право єврейських громад на освіту. *Верхня межа* наукового пошуку (1917 р.) окреслена декретом Тимчасового уряду про скасування відсоткових норм для євреїв при вступі в усі навчальні заклади і початком зміни усієї системи освіти краю відповідно до нових соціально-політичних реалій.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Волині, які з 1793 р. входили до складу Ізяславської губернії, а з 1795 р. – до Волинської, яку на початку XIX століття утворювали 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубненський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський і Старокостянтинівський.

Теоретичну основу дослідження становлять: законодавчі концептуальні положення, які відображають основні ідеї вітчизняної національної освіти (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні) та педагогічна спадщина видатних вітчизняних науковців XIX століття (М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Русової, К. Ушинського та ін.); праці сучасних учених, в яких розкрито загальні положення історії розвитку школи й педагогічної думки в Україні (М. Левківського, В. Обозного, О. Сухомлинської, М. Чепіль, М. Ярмаченко); історико-педагогічні дослідження національної освіти Волинської губернії (Л. Єршової, Н. Сейко та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети й розв'язання поставлених завдань на різних етапах історико-педагогічного дослідження було використано комплекс методів: *загальнонаукових* (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), які застосовувалися для формування наукового апарату, визначення вихідних теоретико-методологічних позицій, узагальнення теоретичного досвіду з проблеми дослідження, та *конкретно-наукових* (історико-педагогічного та історико-системного), за допомогою яких опрацьовано архівні документи, здійснено теоретичний аналіз наукової літератури, проведено систематизацію фактологічного матеріалу з досліджуваної проблеми; історико-генетичного для виявлення історичних умов становлення та етапи розвитку єврейського шкільництва на території Волинської губернії; історико-порівняльного з метою здійснення компаративного аналізу типів єврейських освітньо-виховних закладів регіону, організації навчально-виховного процесу в них, виявлення особливостей мережі єврейських початкових шкіл, з'ясування специфіки підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва, характеристики відмінностей впливів державних і громадських інституцій на розвиток єврейського шкільництва).

Джерельна база дисертації. У процесі дослідження було використано 90 архівних джерел. Значну частину становлять архівні документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (фф. 442, 707, 1423), Державного архіву Житомирської області (фф. 71, 329, 354, 393, 395, 397), Державного архіву Волинської області (фф. 3, 96, 130), Державного архіву Рівненської області (фф. 215, 555). У дослідженні проаналізовано також нормативно-правові акти, що регулювали процес розвитку єврейського шкільництва Російської імперії: закони, циркуляри, постанови й розпорядження державних органів влади, статuti й положення про освітні заклади, офіційне листування посадових осіб наприкінці XVIII – початку XX століття. Робота над розв'язанням поставлених у дослідженні проблем вимагала також вивчення багатьох наративних джерел: матеріалів міжнародних і всеукраїнських конференцій; навчально-методичної літератури досліджуваного періоду; дисертацій, авторефератів, монографій, наукових матеріалів вищих навчальних закладів України, присвячених проблемам розвитку єврейського шкільництва; періодичних видань кінця XIX – початку XX століття («Волинські єпархіальні відомості», «Волинські губернські відомості», «Волинь», «Тижнева хроніка Сходу», «Пам'ятна книжка Волинської губернії», «Вісник товариства просвіти євреїв», «Єврейське питання», «Єврейська школа», «Життя Волині», «Світанок», «Сіон» та ін.).

Опрацьовано фонди Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (відділ фонду юдаїки), державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, бібліотеки Волинського державного університету імені Лесі Українки, Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Ольжича, бібліотеки Житомирського державного університету імені Івана Франка (науковий відділ), бібліотеки Житомирської благодійної єврейської організації Хесед Шломо, бібліотеки Житомирського єврейського Махону імені «Хаї Мушки», етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею та краєзнавчих музеїв Рівного, Луцька, Острога, Житомира.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше* здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз єврейського шкільництва, його ролі й місця в освітньому процесі Волині наприкінці XVIII – початку XX століття; виявлено та досліджено історичні, етнонаціональні, соціально-економічні й політичні чинники й охарактеризовано основні етапи та тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині; проаналізовано особливості професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських початкових шкіл, визначено їх роль у розвитку освітніх й культурних процесах регіону; охарактеризовано вплив державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення й розвиток єврейського шкільництва.

Удосконалено класифікацію й типологію початкових навчальних закладів досліджуваного періоду.

Подальшого розвитку набули систематизація й узагальнення організаційних засад, форм, методів і засобів навчання й виховання в єврейських початкових школах.

Практичне значення роботи. Результати дослідження особливостей функціонування єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття можуть бути використані в процесі підготовки спецкурсів і навчальних посібників з історії педагогіки, історії єврейської освіти, історії культури народів України, у системі післядипломної педагогічної освіти, а також у процесі реформування сучасної вітчизняної системи єврейської освіти. Результати наукового пошуку представлено в методичних рекомендаціях до спецкурсу «Єврейське шкільництво на Волині (кінець XVIII – початок XX століття).

Упровадження результатів дослідження. Основні положення та результати наукового дослідження впроваджено в навчальний процес

Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт про впровадження № 1088 від 12. 12. 2013 р.), Житомирського Благодійного центру «Хесед Шломо» (довідка № 98 від 01. 10. 2014 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася у формі доповідей на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема, *міжнародних*: «Формування професійної компетентності вчителя в умовах європейської інтеграції» (м. Житомир, 2005 р.), «Професіоналізм педагога у контексті європейського вибору України» (м. Ялта, 2007 р.), «Педагогічна система Антона Макаренка: історія, реалії і перспективи (з нагоди 120-річчя з дня народження)» (м. Житомир, 2008 р.), «Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (м. Житомир, 2009 р.), «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту» (м. Житомир, 2010 р.), «Світові війни XX століття та історична пам'ять» (м. Житомир, 2011 р., 2013 р.), «XXI століття: фундаментальна наука і технології» (м. Москва, 2012 р.); *всеукраїнських*: «XI наукова викладацько-студентська конференція. Дні науки НАУОА» (м. Острог, 2006), «Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти в Україні» (м. Житомир, 2007 р.), «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX – XX ст.» (м. Житомир, 2012 р.); *регіональних*: «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність» (м. Житомир, 2007 р.), «Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я» (м. Житомир, 2007 р., 2010 р., 2011 р.), «Євреї в Україні: історія і сучасність» (м. Житомир, 2009 р., 2014 р.); *всеукраїнському методологічному семінарі з міжнародною участю «Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів»* (м. Житомир, 2007 р.); *науково-методологічних семінарах кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (2006–2014 рр.)*.

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 14 одноосібних публікаціях, з яких 7 – у провідних наукових фахових виданнях України та 1 – у міжнародному науковому періодичному виданні.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи – 219 сторінок, з яких 173 сторінки – основного тексту. Список використаних джерел – 352 найменування, з них 90 – архівні джерела. Дисертація містить 12 додатків на 13 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт, предмет, методи, джерельну базу, хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, представлено стан апробації результатів, подано відомості про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – «Сучасний стан вивчення проблеми розвитку єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XX століття в історико-педагогічній науці» – подано історіографічний аналіз джерельної бази дослідження, з'ясовано вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва визначеного періоду й охарактеризовано соціально-економічні та політичні чинники його розвитку.

Обґрунтовано доцільність дослідження становлення єврейського шкільництва на Волині на основі вивчення широкого кола архівних документів, ознайомлення з вітчизняними та зарубіжними публікаціями з історико-педагогічної проблематики, періодичних видань та інших джерел, у процесі аналізу яких було використано кілька наукових підходів: *хронологічний, проблемно-тематичний, джерелознавчий і системний*.

За видовою ознакою джерела розподілено на архівні, актові, справочинні, статистичні, епістолярні та наративні. Вивчення історіографії дослідження єврейського шкільництва на Волині засвідчує зростання інтересу сучасних науковців до пошуку в визначеному напрямі, а також відсутність спеціальних історико-педагогічних досліджень розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Доведено, що становлення єврейського шкільництва Волинського краю відбувалося під впливом культурних та освітньо-виховних традицій представників різних національностей, а саме: поляків (толерантне ставлення до представників єврейського етносу, надання їм права на свободу пересування і внутрішню самоорганізацію, зокрема, щодо організації шкільництва); німців (спільність мов єврейського та німецького етносів, використання волинськими євреями мови ідиш із німецьким лінгвістичним компонентом та німецької в якості першої мови навчання в єврейських початкових школах Волині); росіян (системна асиміляційна, русифікаторська політика, яка носила дискримінаційний і часом антисемітський характер); українців (побутові, економічні, соціальні й культурні контакти етносів) та ін.

Визначено соціально-економічні передумови формування системи єврейського шкільництва Волинського краю: введення особливих податків, що

зумовлювало залежність фінансування єврейського шкільництва від коробкового і свічкового зборів з відповідних громад регіону; розпорядження уряду щодо проживання євреїв на окремій території («смуга осілості»), яке, чітко локалізуючи таке населення, детермінувало підсилення національних тенденцій у середовищі замкненої єврейської громади та вплинуло на зміст початкової освіти.

З'ясовано, що освітня політика Російської імперії в галузі єврейського шкільництва включала: підписання царським урядом низки положень, які впорядковували систему початкової єврейської освіти; а з іншого боку – запровадження царською владою русифікаторської політики, яка через реформування єврейського шкільництва активізувала асимілятивні тенденції в середовищі волинської єврейської громади.

У **другому розділі** – «Розвиток єврейської освіти на Волині у кінці XVIII – на початку XX століття» – визначено місце єврейського шкільництва в системі початкової освіти на Волині, окреслено роль державних і громадських інституцій, проаналізовано типи єврейських початкових навчальних закладів та їх місце в мережі освітніх закладів регіону.

На основі аналізу базових понять дослідження сформульовано зміст поняття «єврейське шкільництво» – шкільна справа у тих національних і державних освітніх закладах Російської імперії, де єврейські діти мали право здобувати початкову освіту.

На основі аналізу нормативних засад розвитку єврейського шкільництва, особливостей формування мережі єврейських початкових освітніх закладів та специфіки організації в них навчально-виховної роботи виокремлено три основні етапи розвитку єврейського шкільництва на Волині: національний (1793–1803 рр.); державницький (1804–1885 рр.); русифікаторський (1886–1917 рр.).

У процесі дослідження з'ясовано, що єврейські діти могли навчатися в конфесійних початкових школах (хедерах, талмуд-торах, бет-мідрашах, ешиботах, суботніх школах) та світських навчально-виховних закладах – як національних (державних єврейських початкових училищах за Положенням 1873 р. та єврейських приватних училищах за Положенням 1844 р.), так і державних (однокласних і двокласних сільських та двокласних міських училищах за Положеннями 1869 р., 1874 р. та інструкцією 1875 р.).

Зазначено, що розвиток єврейської освіти на Волині в другій половині XIX – на початку XX століття відбувався за складних соціально-економічних і політичних умов життєдіяльності єврейської меншини в правовому полі Російської імперії. Для другої половини XIX століття характерною була

опозиційність поглядів царського уряду та єврейських громад щодо перспектив розвитку єврейського шкільництва, що не давало змоги сформувати чітку концепцію розвитку початкової освіти представників цього етносу. Російські чиновники забезпечували асиміляцію єврейської національної меншини через розвиток мережі державних початкових закладів, а громадські національні інституції прагнули зберегти традиційну єврейську школу з урахуванням конфесійної приналежності й самотності єврейського народу.

Зазначено, що у другій половині XIX століття значно зросла роль громадських інституцій, провідними видами діяльності яких стали організаційно-просвітницька, педагогічна, культурницька й благодійницька, що значно вплинуло на єврейські громади, добродійні товариства релігійно-національного спрямування. Окреслено основні взаємопов'язані причини активізації освітньої діяльності єврейських громадських організацій Волині. З одного боку, царська влада в той час ще не вбачала в них (на відміну від культурно-просвітницьких товариств) реальної загрози панівному режиму, а з іншого, Міністерство освіти переклало утримання єврейського шкільництва на єврейську громаду, що значно активізувало функціонування єврейської спільноти – «цдава» і «міцва» (дієве гуманне ставлення до знедоленого єврейського народу). З'ясовано, що саме завдяки наполегливості місцевих єврейських громад базова початкова освіта була загальнодоступною, що дало змогу євреям захистити свою мову, історію, етнос і зберегтися як нації.

Обґрунтовано висновок про визначну роль у розвитку єврейського шкільництва педагогів Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.) А. Готлобера, Я. Ейхенбаума, Х. Лернера, З. Слонимського, М. Сухоставера, Л. Цфейфеля, культурних та громадських діячів Л. Бінштока, Я. Ейгера, Х. Каздана, Д. Маггіда, які брали активну участь в освітній діяльності Волинського краю, впроваджували нові підходи до розвитку єврейського шкільництва. Представники єврейських громадських товариств Волині («Лінас-Гацедек», «Мошав-Зкенім», «Хедер-Клолі» та ін.) особисто організовували навчання дітей, здійснювали підготовку науково-методичної й педагогічної літератури та організацію науково-практичних семінарів для вчителів.

З'ясовано, що в другій половині XIX століття на території Волині вже існувала розгалужена мережа єврейських освітніх закладів. Наприклад, у 1865 р. практично у всіх повітах Волинської губернії були відкриті хедери. Найбільше їх функціонувало в Новоград-Волинському (53) і Старокостянтинівському (49) повітах. Бет-мідраші діяли в Луцькому повіті (20), Старокостянтинівському (25), Рівненському (26), Острозькому (28) та Ізяславському (28), Новоград-Волинському (33), Дубненському (34). У

Волинській губернії функціонувало також п'ять початкових двокласних єврейських училищ: у Житомирі, Рівному, Дубно, Володимир-Волинському та Кременці. Найбільш чисельними закладами були талмуд-тори, які успішно функціонували в Острозі (68-120 учнів), Рівному (68-120 учнів), Овручі (35-50 учнів), Новограді-Волинському (110-120 учнів), Луцьку (50-70 учнів).

Визначено, що найбільш традиційними типами можна вважати: домашні платні та громадські безкоштовні хедери (єврейські початкові школи для вивчення єврейської мови, заповідей Тори, Талмуду, рабіністичної літератури й формування єврейського світогляду на основі національних звичаїв і традицій); суботні школи (релігійні навчальні заклади для роздільного здобуття початкової освіти дорослими обох статей у вільний від роботи час); бет-мідраші (молитовні будинки з функціями синагоги, які забезпечували вивчення молитов, здійснення обрядів і ритуалів, ознайомлення з релігійною та іншою літературою); ешиботи (вищі релігійні школи, які здійснювали підготовку рабинів для громад і забезпечували задоволення потреб юнацтва в поглибленому вивченні Талмуду); громадські освітні заклади – талмуд-тори (навчально-благодійні єврейські початкові училища вузько релігійного спрямування для хлопчиків із бідних сімей і сиріт). До мережі єврейських освітніх закладів входили також державні та приватні єврейські училища першого й другого розрядів. Державні (безкоштовні) училища були альтернативою національній релігійній школі в аспекті заохочення євреїв навчатися в підконтрольних російському уряду загальних навчальних закладах. Приватні (платні) були національно орієнтованими й мали на меті вивчення єврейської та російської мов і забезпечували можливість вступу випускників до державних навчальних закладів.

У **третьому розділі** – «Організація навчально-виховного процесу в єврейських закладах освіти на Волині» – розглянуто специфічні ознаки системи професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва, охарактеризовано методи й засоби навчання в єврейських освітніх закладах, досліджено особливості навчально-методичного забезпечення та виховної діяльності в зазначений період.

З'ясовано, що в другій половині XIX століття на Волині вже були сформовані умови для розвитку професійної педагогічної освіти євреїв, яку забезпечувало педагогічне відділення Житомирського рабинського училища та Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885 рр.). Наприкінці XIX століття в єврейських навчальних закладах здійснювали педагогічну діяльність фахові вчителі, які плідно працювали не лише на Волині, але й на всій території України.

Доведено, що в другій половині XIX століття кожна єврейська школа послуговувалася власною навчальною програмою, у структурі якої домінували дисципліни релігійного циклу. До основних завдань усіх місцевих навчальних програм було віднесено: формування вміння читати, вивчення основних молитов та ознайомлення з найважливішими релігійними обрядами. Відсутність завдань щодо оволодіння навичкою писемного мовлення сучасні єврейські дослідники пояснюють особливістю соціалізації євреїв у межах Російської імперії (недопущення їх до бюрократичного апарату та функціонування в єврейському середовищі інституту посередництва в галузі офіційних ділових відносин).

З'ясовано, що навчальні програми єврейських початкових закладів середини XIX століття відображають також особливий статус іврити як мови релігійного культу та умови своєчасної інтеграції дитини в життя єврейської громади, релігійні особливості якої пояснюють обмеження програмних вимог лише читанням. На початку XX століття Міністерство народної освіти затвердило загальну навчальну програму для всіх типів єврейських початкових закладів, яка, з одного боку, мала суттєві дидактичні переваги над стихійними релігійно-догматичними навчальними програмами національних єврейських шкіл, а з іншого – знаменувала початок процесу русифікації єврейської початкової освіти, що відобразилося й на методичному забезпеченні шкільництва. У єврейських закладах у процесі підготовки професійних педагогічних кадрів стала використовуватися нова навчально-методична література – посібник «Досвід керівництва практичними вправами євреїв із російської мови» (1861 р.), російськомовне видання в трьох частинах хрестоматії «Нашим дітям» М. Айзенштадта та М. Дайхеса (1911 р.) та ін.

На основі вивчення методичного забезпечення єврейського шкільництва Волині з'ясовано, що в навчальному процесі освітніх закладів переважали словесні методи навчання, а саме: розповідь й пояснення (застосовували в хедерах, талмуд-торах, суботніх і молитовних школах та єшиботах для навчання грамоти); катехізисна бесіда (домінувала в суботніх і молитовних школах та єшиботах у процесі вивчення Тори, Талмуду, Маймоніду, Хайе-Адам, Біблії); лекція «шіур» (використовувалася в єшиботах). Окреслено роль основних практичних методів єврейського шкільництва (вправи, письмові й практичні роботи).

Доведено, що наприкінці XIX століття в єврейській початковій освіті для кращого сприйняття та швидшого засвоєння матеріалу більш активно запроваджувалися наочні методи навчання – ілюстрування та самостійне спостереження. На початку XX століття поширення набув метод самостійної

роботи, який застосовували під час вивчення Талмуду й коментарів Раші (перші методичні рекомендації до виконання домашньої роботи). Використовувалися також методи контролю й самоконтролю, запровадження яких стало можливим у процесі заміни меламедів на вчителів зі спеціальною освітою.

Доведено, що найбільш ліберальним було навчання в ешиботах, що спонукало вчителів та учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, побудови навчального процесу на засадах контрольованої самоосвіти. Наприкінці ХІХ століття в єврейському шкільництві основним джерелом засвоєння учнями знань було слово вчителя чи священика. У процесі вивчення алфавіту традиційно використовували спеціальні листки із зображенням літер, на уроках географії та історії – географічні й історичні карти та глобуси.

Доведено, що до особливостей організації виховної роботи в єврейських початкових закладах освіти Волинського краю можна віднести: унікальне педагогічне поняття – «хінух», яке одночасно позначало освіту й виховання; смислову єдність старозавітних понять «син» і «учень»; використання слова «школа» для позначення одночасно «божого й шкільного дому»; виразне домінування релігійно-морального й родинного виховання над іншими напрямками виховної діяльності.

Визначено, що основними принципами виховання були природовідповідність, культуровідповідність, індивідуальний підхід, етнізація, єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та єврейської громади у вихованні особистості дитини. З'ясовано, що в єврейських початкових закладах було запроваджено колективні форми виховного впливу на особистість учнів через залучення їх до діяльності різних добродійних громадських об'єднань. Характерним для єврейського шкільництва було використання ефективних методів здійснення контролю, покарання, заохочення й стимулювання діяльності та поведінки дітей.

Детальний аналіз різних форм, принципів, методів і засобів виховання єврейських дітей у національних єврейських освітніх закладах дає підстави окреслити виховний ідеал тогочасного єврея («шейне») з відповідною поведінкою, манерами й рівнем знань («шепю»). У межах єврейського вчення про моральність («мусар») це має бути праведник і благодійник із доброзичливим і поступливим характером та низкою важливих особистісних рис (глибока релігійність, відданість родині й громаді, допитливість, духовний неспокій, любов, доброта, дисциплінованість та ін.). Всі ці вишукані єврейським шкільництвом якості, сприяли збереженню тожсамості (ідентичності) впродовж усієї історії розвитку єврейського народу.

Узагальнення результатів дослідження дало підстави зробити такі **ВИСНОВКИ**.

1. Доведено, що становлення й розвиток єврейського шкільництва на Волині відбувалися у надзвичайно складних політичних та економічних умовах і є яскравим прикладом залежності освітніх процесів від *історичних, етнонаціональних, соціально-економічних і політичних* чинників.

Виокремлено три основні етапи й визначено тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині: національний етап (1793–1803 рр.) – установа обмежень щодо проживання євреїв в окремих губерніях, великих містах і селах, домінування в системі єврейської освіти національної складової, викладання переважно єврейською мовою; державницький етап (1804–1885 рр.) – встановлення державного контролю за національним єврейським шкільництвом, розгортання процесу створення державної системи єврейської освіти; русифікаторський етап (1886–1917 рр.) – встановлення відсоткових норм прийому єврейських дітей до змішаних навчальних закладів, введення обов'язкового вивчення російської мови в національних закладах, надання переваги російським учителям під час прийняття на роботу, запровадження інституту російськомовних державних наглядачів та російськомовних підручників та ін.

2. Виявлено особливості впливу державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення й розвиток єврейського шкільництва. З'ясовано, що діяльності державних інституцій були притаманні: *денаціоналізм* (забезпечення системної русифікаторської політики царського уряду для асиміляції євреїв Волині); *консерватизм* (стримування розвитку прогресивних типів освітніх закладів); *централізм* (установа системи тотального державного контролю за всією єврейською початковою освітою); *регіоналізм* (розробка значної кількості документів, спрямованих на єврейську освіту Південно-західного краю, зокрема й Волині).

Доведено, що основними рисами діяльності єврейських громадських інституцій цього періоду щодо реформування початкової освіти були: *інертність* (повільне сприйняття урядових пропозицій щодо навчання євреїв у державних початкових закладах); *релігійність* (відстоювання традиційних початкових закладів); *суперечливість* (орієнтація мендельсонівського руху на розвиток єврейського шкільництва в межах загальної початкової освіти імперії та спрямування хасидського руху на захист суворих релігійних засад локальної традиційної початкової освіти євреїв); *доброчинність* (повне фінансування й матеріальне забезпечення єврейського шкільництва етнічними громадами й

меценатами); *консервативність* (збереження сформованих традицій і не прийняття нововведень).

3. Уточнено визначення поняття «єврейське шкільництво кінця XVIII – початку XX століття», яке запропоновано тлумачити як шкільну справу в усіх тих національних і державних освітніх закладах Російської імперії, в яких єврейські діти мали право здобувати початкову освіту.

У процесі наукового пошуку охарактеризовано мережу й обґрунтовано специфіку різних типів початкових навчальних закладів Волині (релігійних, громадських, державних і приватних). З'ясовано, що до релігійних єврейських освітніх закладів належали хедери, суботні школи, бет-мідраші, ешиботи й талмуд-тори. Чільне місце в системі початкової єврейської освіти посідали державні та приватні єврейські училища. Зазначено, що в єврейських навчальних закладах, попри численні утиски та обмеження з боку російського уряду, єврейські діти вивчали історію свого народу, навчалися рідною мовою, тоді як, наприклад, українцям узагалі було заборонено спілкуватися українською в усіх освітніх установах імперії.

Доведено, що найбільш популярною початковою школою для єврейських дітей Волині був хедер. Єврейська меншина, ігноруючи дозвіл російського уряду на навчання єврейських дітей у всіх загальних освітніх закладах регіону, продовжувала відкривати власні приватні та громадські училища.

З'ясовано, що євреї Волинської губернії ретельно оберігали свою традиційну початкову хедерну освіту, уникаючи навчання своїх дітей у зрусифікованих державних закладах. Попри низький професійний рівень учителів, слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні умови життя єврейської спільноти такі освітні заклади забезпечили навчання тисячам школярів, які стали проповідниками, ученими, поетами та відомими громадськими діячами того часу (Х. Бялик, М. Розенфельд, У. Розенцвейг, Шолом-Алейхем, І. Штейнберг та ін.).

4. На основі аналізу особливостей професійної підготовки кадрів для єврейських освітніх закладів визначено їх роль у становленні та розвитку освіти й культури Волині.

Доведено, що на Волині були створені умови для розвитку професійної педагогічної освіти євреїв, яку забезпечували педагогічне відділення Житомирського рабинського училища та Житомирський єврейський учительський інститут. В історії функціонування цих закладів виявлено низку негативних і позитивних змін, що позначилися на всій системі єврейського шкільництва. До негативних варто віднести: русифікацію навчально-виховного процесу, посилення системи державного контролю за діяльністю педагогічних

працівників; послаблення впливу єврейської громади на зміст освіти в контрольованих державою освітніх установах, поступове закріплення за національними предметами статусу «другорядності» порівняно з російською мовою та історією; відсутність запровадження обмежень для викладачів-юдеїв на адміністративні й окремі викладацькі посади; підсилення невмотивованого дисциплінарного тиску проросійського керівництва закладу на студентів. Позитивними змінами вважаємо: запровадження в системі єврейської освіти на Волині принципу наступності; покращення якості викладання в початкових освітніх закладах регіону; забезпечення для дітей із незаможних єврейських родин можливості здобуття безкоштовної педагогічної освіти; впровадження світської професійної освіти для євреїв як альтернативи ортодоксальній релігійній освіті; зростання можливостей ефективної соціальної адаптації волинських євреїв.

5. У результаті здійсненого аналізу організації навчально-виховного процесу в єврейських освітніх закладах з'ясовано, що його основою наприкінці XVIII – початку XX століття була нерозривність навчання й виховання, позначена поняттям «хінух». Доведено, що в навчальному процесі єврейських освітніх закладів Волині домінували словесні методи навчання (розповідь і пояснення та катехізисна бесіда). З'ясовано, що майже в усіх єврейських початкових школах використовувалися практичні (вправи, письмові й практичні роботи), а також наочні методи навчання (ілюстрування та самостійне спостереження). На початку XX століття поширення набули методи самостійної роботи та контролю й самоконтролю. Зазначено, що найбільш ліберальною була організація навчального процесу в єшиботах, що спонукало вчителів та учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, вибудовувало процес навчання на засадах організації контрольованої самоосвіти.

Основними керівними ідеями виховання, які реалізовувалися в єврейських початкових школах досліджуваного періоду, були принципи природовідповідності, культуровідповідності, здійснення виховного процесу на засадах індивідуального підходу, етнізації, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та єврейської громади у вихованні особистості дитини. Визначено основні напрями виховання в системі єврейського шкільництва: релігійно-моральне, родинне, трудове, музичне. Для тогочасної єврейської початкової освіти характерним було запровадження колективних форм виховного впливу на особистість учнів через залучення їх до здійснення добродійної діяльності різних національних благодійних громадських об'єднань. Найбільш ефективними методами виховання в єврейських початкових школах вважалися: здійснення контролю, покарання, заохочення й стимулювання діяльності та

поведінки дітей. Обґрунтовано висновок, що в єврейських початкових школах чітко виявлявся пріоритет виховання над навчанням.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. До перспективних напрямів можна віднести: порівняльно-зіставний аналіз становлення та розвитку єврейського шкільництва в різних регіонах України; дослідження особливостей здобуття волинськими євреями середньої та вищої освіти; розробку науково обґрунтованих механізмів запровадження історичного досвіду у практику сучасного єврейського шкільництва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Коцута А. А. До історії Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885) / А. А. Коцута // Наукові записки. – Острого : «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 169–177.
2. Коцута А. А. Професійна освіта євреїв на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття / А. А. Коцута // Наукові записки. – Острого : «Острозька академія», 2007. – Вип. 9. – С. 247–258.
3. Коцута А. А. Єврейська соціальна спільнота та становлення регіональної освіти в умовах Волинського краю у ХІХ та на початку ХХ століття / А. А. Коцута // Проблеми сучасної педагогічної освіти «Педагогіка і психологія». – Ялта : «Кримський гуманітарний університет», 2007. – Вип. 15. – С. 211–215.
4. Коцута А. А. Формування структури єврейської освіти на основі національних традицій (на прикладі навчально-виховних закладів Волині) / А. А. Коцута. – Житомир : Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2008. – Вип. 38. – С. 64–67.
5. Коцута А. А. Значення полікультурної детермінанти у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття / А. А. Коцута. – Житомир : Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2010. – Вип. 52. – С. 157–160.
6. Мелешенко А. А. Хедер – єврейська початкова школа на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / А. А. Мелешенко // Початкова школа. – К., 2012. – № 2. – С. 53–54.
7. Мелешенко А. А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / А. А. Мелешенко // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2012. – № 2. – С. 94–97.

8. Мелешенко А. А. Фундаментальные принципы воспитания волынских евреев в конце XIX – начале XX веков. / А. А. Мелешенко // Вестник Московского государственного областного университета. – М., 2013. – № 3. – С. 27–31.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Коцута А. А. Єврейське друкарство на Волині / А. А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали IV-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 13-14 груд. 2007. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2007. – С. 71–75.

10. Коцута А. А. Фінансування єврейського шкільництва на Волині у XIX – на початку XX ст. / А. А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали VI-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 6-11 трав. 2010. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2010. – С. 215–222.

11. Мелешенко А. А. Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали VII-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 18-19 трав. 2011. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2011. – С. 88–99.

12. Мелешенко А. А. Роль державних інституцій у формуванні концепції єврейського шкільництва на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Світові війни XX століття та історична пам'ять : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 лист. 2011. – Дніпропетровськ : Інст. «Ткума», 2013. – С. 336–341.

13. Мелешенко А. А. Методи виховання в початкових єврейських школах Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX – XX ст. : матеріали всеукр. наук.-краєзн. конф., 24 квіт. 2012. – Житомир : Вид. М. Косенко – Т. 2. –2012. – С. 285–289.

14. Мелешенко А. А. Роль общественных институций в формировании еврейского школьного дела Волыни второй половины XIX – начало XX вв. / А. А. Мелешенко // XXI век: фундаментальная наука и технологии : материалы межд. научн.-практ. конф., 24-25 дек. 2012. – М.: spc Academic, 2012. – С. 79–83.

АНОТАЦІЇ

Мелешенко А. А. «Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття)». – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015.

У дисертації обґрунтовано сукупність положень, що складають теоретичні орієнтири дослідження історії вітчизняної єврейської початкової освіти; визначено сучасний стан розробки проблеми. На основі аналізу архівних джерел, історичної та педагогічної літератури охарактеризовано єврейське шкільництво у структурі освіти Волині досліджуваного періоду. Розкрито соціально-економічні й політичні чинники становлення єврейського шкільництва на Волині.

Виділено й досліджено основні напрями й етапи розвитку державних і громадських інституцій Волинської губернії, які впливали на становлення єврейського шкільництва. Охарактеризовано типи й мережу єврейських освітніх закладів регіону. Проаналізовано особливості професійної підготовки кадрів для єврейських освітніх закладів, визначено їх роль у становленні та розвитку освіти й культури Волині. Здійснено аналіз структури та змісту навчально-виховного процесу в єврейських освітніх закладах.

Узагальнено позитивний історичний досвід становлення та розвитку єврейського шкільництва у школах національних меншин, що може бути використаний в сучасній системі освіти України.

Ключові слова: єврейське шкільництво, Волинь, єврейські навчальні заклади, зміст, форми й методи єврейського навчання й виховання.

Мелешенко А. А. Еврейское школьное дело в структуре образования Волыни (в конце XVIII – начале XX века)». – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2015.

В диссертации обоснована совокупность положений, составляющих теоретические исследования истории отечественного еврейского начального образования, определено современное состояние разработки проблемы. На основе анализа архивных источников, исторической и педагогической литературы определено еврейское школьное дело в структуре образования Волыни в исследуемый период.

На разных этапах историко-педагогического исследования использован комплекс методов: общенаучных (анализ, синтез, сравнение, обобщение), которые направлены на формирование научного аппарата, определение исходных теоретико-методологических позиций, обобщение теоретического и практического опыта по проблеме исследования и конкретно-научных (историко-педагогического и историко-системного, с помощью которых выявлены и проанализированы архивные документы, осуществлена систематизация материала по исследуемой проблематике; историко-генетического, который дает возможность выявить исторические условия становления и развития еврейского школьного дела на территории Волыни). В процессе анализа архивных источников использовался хронологический подход, который выделил научные труды в современных историко-педагогических исследователей. Проблемно-тематический подход способствовал освещению собранных научных источников с точки зрения их проблематики, особенностей и тенденций развития системы образования Волыни (конца XVIII – начала XX вв.). Систематизация исследования по проблеме становления и развития еврейского школьного дела на Волыни, дала возможность выделить несколько групп. Первую из них составляют работы, авторы которых раскрывают проблемы развития еврейского образования в Украине в общеисторическом контексте. Вторая группа исследований акцентирует внимание на изучении региональной проблематики развития этнонациональных культурно-образовательных процессов. Третью группу – включают исторические исследования, рассматривающие особенности развития образования евреев на Волыни.

Выявлены социально-экономические и политические факторы становления еврейского школьного дела на Волыни; выделены и исследованы основные направления и этапы развития государственных и общественных институций Волынской губернии, которые повлияли на становление еврейского школьного дела; охарактеризованы типы еврейских образовательных учреждений региона, в которых получали образование еврейские дети. Ведущее место в системе начального еврейского образования занимали государственные и частные еврейские училища. Следует отметить, что еврейское общество, несмотря на указы и разрешение российского правительства на обучение еврейских детей во всех общих образовательных учреждениях региона, продолжало открывать свои частные и общественные училища. В диссертации проанализированы особенности профессиональной подготовки кадров для еврейских образовательных учреждений, определена их роль в становлении и развитии образования и культуры Волыни; осуществлен анализ структуры и содержания учебно-воспитательного процесса в еврейских школах.

Обобщен позитивный исторический опыт становления и развития еврейского школьного дела в школах национальных меньшинств, что может быть использовано в современной системе образования Украины.

Ключевые слова: еврейское школьное дело, Волынь, еврейские учебные заведения, содержание, формы и методы еврейского обучения и воспитания.

Meleschenko A. A. Jewish schooling in the structure of education of Volyn (end of XVIII – beginning of XX century). –Manuscript.

Thesis for a candidate degree in pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Zhytomyr Ivan Franko State Universiti. – Zhytomyr, 2015.

The thesis lays the theoretical foundations for the study of the history of the national Jewish primary education and reviews the current state of the problem. Based on the analysis of archival sources, historical and pedagogical literature, Jewish schooling in the structure of education in Volyn within the period of study is outlined.

The social, economic and political factors of Jewish education in Volyn are identified; the major areas and stages of the development of state and public institutions in Volyn province in the late nineteenth – early twentieth centuries that influenced the formation of the Jewish school system are specified and researched; the types and the network of Jewish educational institutions of the region where Jews could study were described; the characteristics of teacher training for Jewish educational institutions were analysed; their role in the development of education and culture in Volyn was defined. The systematic analysis of the structure and content of the educational process in Jewish educational institutions was undertaken.

Generalized positive historical experience of becoming and development of Jewish shkilnictva in schools of national minorities, that can be used in the modern system of formation of Ukraine.

Key words: Jewish schooling, Volyn province, Jewish educational institutions, content, forms and methods of Jewish education and upbringing.